

Ekonomski vidiki določanja odškodnin v primeru kršitev pravil konkurenčnega prava

TANJA BRATINA

Povzetek

Zasebno uveljavljanje kršitev pravil konkurenčnega prava v Sloveniji še ni razvito v zadostni meri. K temu zagotovo prispeva tudi dejstvo, da je samo vprašanje višine škode, ki nastane zaradi kršitve pravil konkurence, izrazito kompleksno in zahtevno. Z namenom olajšanja določanja višine škode, ki je povzročena z omejevalnimi ravnanji, je Evropska komisija strankam in sodiščem junija 2011 dala v javno posvetovanje Osnutek smernic za ocenjevanje škode v odškodninskih tožbah zaradi kršitve člena 101 ali 102 Pogodbe o delovanju Evropske unije. Namen tega prispevka je orisati ekonomske in pravne predloge, ki jih vsebuje Osnutek smernic, ter predstaviti zakonske rešitve in prakso na tem področju.

Ključne besede: • modeli določanja škode • škoda zaradi omejevalnih ravnanj • določanje višine škode • izgubljeni dobiček

KONTAKTNI NASLOV: Tanja Bratina, univerzitetna diplomirana pravnica, svetovalka pri Avbreht, Zajc in partnerji, odvetniška družba, o.p., d.o.o., Šestova ulica 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija, e-pošta: tanja.bratina@azodvetniki.com

ISSN 1855-7147 Tiskana izdaja / 1855-7155 Spletna izdaja © 2012 LeXonomica (Maribor)

UDK: 347.426.6:339.137(4)

JEL: A12, K13, K21, K42

Na svetovnem spletu dostopno na <http://www.lexonomica.com>

Economic Aspects of the Determination of Damages in Antitrust Cases

TANJA BRATINA

Abstract

Private enforcement of competition law infringements in Slovenia has not been sufficiently developed yet. This is definitely also attributable to the fact that the calculation of the amount of damage suffered because of the infringement of the competition law rules is highly complex and difficult. In order to facilitate the determination of the amount of damages caused by restrictive practices for the parties and the court, the European Commission prepared Draft Guidance Paper on quantifying harm in actions for damages based on breaches of the EU antitrust rules and held a public consultation on that document from 17 June to 30 September 2011. The purpose of this paper is to outline the proposal, both economic and legal aspects, which are contained in the Draft guidelines and to present legislative solutions and case law in that context.

Keywords: • models for quantification of harm • harm caused by restrictive practices • quantification of harm • loss of profit

CORRESPONDENCE ADDRESS: Tanja Bratina, graduate in law, legal consultant at Law firm Avbreht, Zajc & Partners, Ltd., Šestova ulica 2, SI-1000 Slovenia, e-mail: tanja.bratina@azodvetniki.com

ISSN 1855-7147 Print / 1855-7155 On-line © 2012 LeXonomica (Maribor)

UDC: 347.426.6:339.137(4)

JEL: A12, K13, K21, K42

Available on-line at <http://www.lexonomica.com>

1. Uvod¹

Ohlapne določbe nacionalnih zakonodaj glede odmere odškodnine, med katerimi je tudi slovenska, ne zadostijo v zadostni meri potrebam odmere odškodnine v primeru omejevalnih ravnanj.² Obligacijski zakonik³ (v nad.: OZ) določa obseg povrnitve premoženjske škode na način, da ima oškodovanec pravico do povrnitve navadne škode in izgubljenega dobička.⁴ OZ podrobno opredeljuje, kaj je izgubljeni dobiček, in sicer se upošteva dobiček, ki bi ga bilo mogoče utemeljeno pričakovati glede na normalen tek stvari ali glede na posebne okoliščine, ki pa ga zaradi oškodovančevega dejanja ali opustitve ni bilo mogoče doseči.⁵ V okviru obstoječih opredelitev je tako treba ustrezno subsumirati tudi škodo, ki nastane zaradi omejevalnih ravnanj. Navadna škoda bo praviloma predstavljala tisto škodo, ki jo utrpí kupec, ki preveč drago kupuje blago ali storitev na trgu,⁶ medtem ko bo izgubljen dobiček predstavljal škodo, ki jo zaradi omejevalnega ravnanja praviloma utrpíjo konkurenti ali pa kupci v verigi, ki kupujejo blago na trgu, ki je prizadet zaradi omejevalnega ravnanja, zaradi nadaljnje prodaje.⁷

Vprašanje višine škode je potrebno torej presojati od primera do primera, čeprav obstajajo na področju omejevalnih ravnanj določeni statistični podatki oz. študije, ki nekako ponujajo neke vrste ocenjene vrednosti višine škode v primeru kartelov. V študiji, ki je bila v letu 2009 izvedena za Evropsko komisijo »Ocenjevanje škode zaradi omejevalnih ravnanj« (Oxera, 2009), je bilo ugotovljeno, da v 93% vseh primerov kartelov, le-ti vodijo v povečanje stroškov, pri čemer se višina povečanja stroškov bistveno razlikuje od kartela do kartela. V približno 70% primerov pa je povečanje stroškov nekje med 10% in 40%. Povprečno povišanje stroškov zaradi delovanja kartela na trgu je bilo tako ugotovljeno na 20%. Za spoznanje višje povečanje stroškov izhaja iz študije »Višina povečanja stroškov: Implikacije za ZDA in EU kaznovalno politiko« (Connor, Lande, 2006), ki ugotavlja, da karteli na ravni EU prinašajo med 28% do 54% povišane stroške, medtem ko je povišanje stroškov za

¹ Mnenja, izražena v tem prispevku, niso tudi mnenja družbe, v kateri je avtorica zaposlena.

² Zaznati je, da številne ovire v nacionalnih zakonodajah onemogočajo razširjeno uporabo odškodninskih tožb (to so npr. težave s pridobivanjem dokazov, odsotnost kolektivnih oblik uveljavljanja škode, določbe glede zastaralnih rokov, t. i. passing-on defence ipd.). Gl. o tem tudi Jones, Suftrin, 2008: 1349.

³ Uradni list RS, št. 97/2007 (OZ-UPB-1).

⁴ Prvi odstavek 168. člena OZ.

⁵ Tretji odstavek 168. člena OZ.

⁶ Neposredni kupec podjetja udeleženega v kartelu ali podjetja, ki zlorablja prevladujoči položaj, bo uveljavljal škodo zaradi plačila cene, ki presega konkurenčno ceno (Jones, Beard, 2002: 253).

⁷ Najbolj pogosto izgubljeni dobiček uveljavljajo konkurenti, ki zatrjujejo, da so bili oškodovani, ker niso mogli konkurirati (CEPS, EUR, LUISS, 2007: 446).

kartele, ki vplivajo zgolj na ozemlje posamezne države članice, bistveno nižje in znaša med 16% in 48%. Navedene in podobne študije sicer predstavljajo nekakšen okvir višine škode, njeno grobo oceno, vendar je potrebno za vsak posamezen kartel določiti višino škode, pri čemer so dobrodošle metode in tehnike, ki bodo predstavljene v nadaljevanju.

2. Ekonomski modeli in tehnike

2.1. Splošno

Cilj same pravice do povrnitve škode je vzpostavitev takšnega stanja pri oškodovancu, ki je enakovredno tistemu, ki bi ga imel, če do omejevalnega ravnanja ne bi prišlo. Ta cilj je izražen tudi skozi pravico do popolne odškodnine, v skladu s katero OZ v 168. členu določa, da sodišče, ki upošteva tudi okoliščine, nastale po povzročitvi škode, prisodi oškodovancu odškodnino v znesku, ki je potreben, da postane njegov premoženjski položaj takšen, kakršen bi bil, če ne bi bilo škodljivega dejanja ali opustitve. Temu cilju tako sledijo tudi ekonomski modeli za določitev višine odškodnine, ki so osnovani na hipotetičnih scenarijih, torej takih, ki naj bi se odvijali, če do omejevalnega ravnanja na trgu ne bi prišlo. Rezultati takih modelov, ki temeljijo na hipotetičnih scenarijih, se nato primerjajo z dejanskim stanjem na trgu, ki je bil prizadet s protikonkurenčnim ravnanjem. Razlika med navedenima situacijama predstavlja osnovo za določitev škode, ki jo je na trgu povzročilo omejevalno ravnanje. Poudariti je potrebno, da natančne višine škode ni mogoče določiti, ker vsak model temelji na omejenih predpostavkah in nenazadnje tudi na nekaterih nezanesljivih ali pristranskih podatkih (nemogoče je tako zagotovo vedeti, kako bi se trg dejansko razvil, če do kršitve ne bi prišlo), vendar pa glede na značilnosti omejevalnega ravnanja ustrezno izbran model zagotovo privede do dokaj natančno opredeljene višine škode. Nemogoče je torej pričakovati, da bo posamezen model opredelil pravo višino utrpele škode, ampak nam nudi najboljše ocene višine škode, upoštevajoč predpostavke in podatke, na katerih sam model temelji.⁸ Pred uporabo določenega modela se je treba zavedati, da lahko pomeni uporaba zahtevnejšega modela zaradi obsežnosti podatkov, ki jih potrebuje, znatni finančni zalogaj za oškodovanca in včasih to finančno breme, nesorazmerni stroški glede na škodo in nenazadnje dolgotrajnost uporabe določenega modela odvrnejo potencialnega oškodovanca od vlaganja odškodninskih zahtevkov.

⁸ Izračun natančnega zneska škode bi namreč zahteval popolno informacijo o tem, kaj bi se zgodilo v odsotnosti omejevalnega ravnanja. Taka popolna informacija pa po definiciji ne obstaja (DelegadoPerez-Asenjo, 2011: 508).

Različni modeli in tehnike za ocenjevanje višine škode so podrobno opredeljeni v Osnutku smernic za ocenjevanje škode v odškodninskih tožbah zaradi kršitve člena 101 ali 102 Pogodbe o delovanju Evropske unije (v nad.: Osnutek smernic),⁹ ki predstavljajo doprinos cilju, ki izhaja tudi iz prakse Sodišča EU, in sicer: »odškodninske tožbe pred nacionalnimi sodišči lahko bistveno prispevajo k učinkoviti konkurenci na ravni Skupnosti¹⁰«. ¹¹ Po drugi strani pa se je potrebno zavedati, da oškodovanci nimajo motiva oz. razloga, da bi se zanimali za učinkovito konkurenco kot tako, temveč je njihov interes premoženjski – ocena o tem, koliko lahko dobijo in koliko stroškov imajo (Wils, Wouters, 2003: 480). Osnutek smernic je tako zagotovo pripomoček za oceno premoženjskega interesa posameznega oškodovanca.

V nadaljevanju bodo iz Osnutka smernic povzeti modeli in tehnike za določitev višine škode v primeru, ko kršitelji izkoriščajo svojo tržno moč z zvišanjem cen, ki jih plačajo neposredno kupci (zvišane cene pomenijo, da kupci plačajo previsok znesek za zadevni izdelek ali storitev), in v primeru, ko zaradi omejevalnega ravnanja pride do izključitve konkurentov s trga oz. zmanjšanja njihovega tržnega deleža (konkurenti so ob poslovne priložnosti in dobiček na tem trgu, posledično pa so oškodovani tudi kupci zaradi zvišanja cen, ki je posledica manjšega konkurenčnega pritiska).¹²

2.2. Metode na podlagi primerjave

2.2.1. Splošno

Metode na podlagi primerjave se osredotočajo na primerjavo določene ekonomske spremenljivke (cene, tržnega deleža, stopnje donosa na kapital, višine stroškov podjetja ipd.) v scenariju kršitve z ekonomsko spremenljivko v scenariju nekršitve, pri čemer ugotavljajo zadevno ekonomsko spremenljivko na:

- istem trgu v času pred kršitvijo in/ali po njej (before and after method);

⁹ Dostopno na spletni strani:

http://ec.europa.eu/competition/consultations/2011_actions_damages/draft_guidance_paper_sl.pdf.

¹⁰ Danes EU.

¹¹ Zadeva C-453/99, Courage Ltd proti Bernard Crehan in Bernard Crehan proti Courage Ltd in drugi, ZOdl. 2001, str. I-6297.

¹² Identificirati subjekte, ki so bili oškodovani zaradi protikonkurenčnega ravnanja, in točno višino njihove škode je izjemno zahtevno (Wils, Wouter, 2003: 486). Zaradi omejevalnih ravnanj so lahko prizadeti neposredni in posredni kupci (ki so hkrati vmesni prodajalci), končni potrošniki, potencialni kupci, tekmeči, dobavitelji in podjetja na povezanih trgih (Ahtik, Vlahek, 2011: 1349–1350).

- drugem, podobnem geografskem trgu (yardstick/benchmark method);
- drugem, podobnem proizvodnem trgu (yardstick/benchmark method).

Namen metod na podlagi primerjave je tako v iskanju razlik med hipotetičnim in dejanskim položajem na zadevnem trgu, pri čemer lahko uporabimo posamezno metodo samostojno ali pa jih kombiniramo med seboj.

Podatki, ki se uporabijo za metode na podlagi primerjave, so bodisi podatki, ki se nanašajo na celoten trg (povprečne cene, ki se zaračunavajo za določen proizvod na sosednjem geografskem trgu oz. v obdobju pred kršitvijo vsem kupcem), bodisi podatki, ki se nanašajo le na del trga (cene, ki se zaračunavajo na sosednjem geografskem trgu ali v obdobju pred kršitvijo določenim skupinam kupcem – npr. kupcem na debelo). Lahko pa se podatki nanašajo na zgolj enega udeleženca na trgu, ko obravnavamo izključevalna ravnanja (dobiček podobnega podjetja, ki ga je dosegel na sosednjem geografskem trgu).

Navedene metode torej uporabljajo podatke iz realnega življenja – podatke iz podobnih geografskih, proizvodnih trgov in podatke iz različnih časovnih obdobj, kar predstavlja prednost teh metod, vendar pa po drugi strani temeljijo na predpostavki verjetnega scenarija nekršitve, kar v rezultate vnaša relativnost. Uporaba teh metod temelji predvsem na javno dostopnih podatkih, zaradi česar navedene metode niso primerne za dolgotrajne kršitve, ki so znatno vplivale na dinamiko trga, globalne kartele in trge, kjer so cene posebej nestabilne.¹³

2.2.2. Primerjava v daljšem časovnem obdobju na istem trgu

Ta metoda obsega primerjavo dejanskega položaja v obdobju, v katerem je kršitev povzročila učinke, s položajem na istem trgu v obdobju pred učinki, ki jih je povzročila kršitev, ali po njihovem prenehanju. Če je bilo torej obdobje omejevalnega ravnanja oz. so učinki omejevalnega ravnanja trajali od leta 2006–2008, se lahko glede na okoliščine posameznega primera za ugotavljanje določene ekonomske spremenljivke v hipotetičnem položaju vzame:

- obdobje pred kršitvijo (od leta 2003 do leta 2005) – primerjava »pred in med«,

¹³ Centre for European Policy Studies, Erasmus University Rotterdam in Luiss Guido Carli (2007) Making antitrust damages actions more effective in the EU: welfare impact and potential scenarios, poročilo za Direktorat za konkurenco, dostopno na spletni strani: http://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/files_white_paper/impact_study.pdf#page=441, str. 450.

- obdobje po kršitvi (od leta 2009 do leta 2011) – primerjava »med in po«,
- obdobje pred kršitvijo in po njej (od leta 2003 do leta 2005 in od leta 2009 do leta 2011) – primerjava »pred, med in po«.

Prednost te metode je prav v tem, da primerja podatke istega geografskega in proizvodnega trga, ki ima zagotovo bolj primerljive značilnosti kot podoben geografski ali proizvodni trg. Vendar velja opozoriti, da zgolj kršitev zagotovo ni tista, ki je vplivala na določeno ekonomsko spremenljivko in da je bila v obdobju med kršitvijo različna tisti v obdobju pred oz. po kršitvi. Zaradi navedenega je treba podatke, ki se pri taki analizi uporabijo, ustrezno prilagoditi. Dodaten dejavnik, ki je pogosto prisoten pri uporabi te metode in vnaša negotovost, je dejavnik vpliva – torej na katera časovna obdobja je kršitev dejansko vplivala in na katera ne, saj se določene kršitve začnejo postopoma in obstajajo indici, da segajo daleč pred dokazanim začetkom, nekatere kršitve pa učinkujejo na trg še dolgo po zaključku omejevalnega ravnanja. Obstaja tudi nevarnost, da podjetja po zaključku omejevalnega ravnanja še vedno vzdržujejo visoko raven cen ravno zaradi pretečih odškodninskih zahtevkov, da ne bi bile odškodnine, zaradi drastičnega padca cen v obdobju po kršitvi, previsoko odmerjene.

2.2.3. Primerjava s podatki z drugih geografskih oz. proizvodnih trgov

Druga metoda obsega preučevanje podatkov različnih geografskih trgov za oceno scenarija nekršitve. Prav tako lahko pri tej metodi bodisi uporabimo podatke s celotnega geografskega primerjalnega trga ali pa zgolj v zvezi z določenimi udeleženci na trgu. Pomembno za uspešnost uporabe te metode je čim večja podobnost geografskih trgov med seboj. Bolj sta si geografski trg kršitve in nekršitve podobna (podobna struktura stroškov, povpraševanja), bolj natančen je rezultat metode. Pri preverjanju podobnosti geografskih trgov je pomembna primerljivost izdelkov, s katerimi se na teh trgih trguje, in seveda značilnosti konkurence na trgih. Metoda primerjave s podatki z drugih geografskih trgov je uporabna predvsem, ko gre za kršitve na lokalnih, regionalnih ali nacionalnih trgih. Podobno kot pri primerjavi v daljšem časovnem obdobju na istem trgu se lahko tudi tukaj pojavi negotovost glede obsega kršitve. Geografski trgi, na katerih je prišlo do enake ali podobne kršitve, načeloma niso primerni za primerjalne trge. Nenazadnje tudi ni vedno ugotovljeno, ali imajo omejevalna ravnanja res izključno učinek na določenem ozemlju, saj lahko kršitev vpliva tudi na sosednje trge, ki so se, ne da bi na njih prišlo do kršitve, zgolj odzvali na dogajanje trga kršitve (npr. na povišane cene).

Podoben pristop kot pri primerjavi po geografskih trgih velja tudi za primerjavo po proizvodnih trgih. Doseči je treba čim višjo stopnjo podobnosti med proizvodi, ki so predmet kršitve in nekršitve. Zlasti je potrebno skrbno izbrati primerjani proizvod z upoštevanjem narave primerjanih proizvodov, načina, kako se tržijo, in značilnosti trga (število konkurentov, stroškovna struktura, kupna moč ipd.)

2.2.4. Multidimenzionalna primerjava

Primerjave, navedene v točkah 2.2.2. in 2.2.3., se lahko združijo v multidimenzionalni primerjavi. Pri navedeni primerjavi se primerja razvoj določene ekonomske spremenljivke na trgu kršitve v določenem obdobju (pred, med in po kršitvi) in jo primerja z razvojem enake spremenljivke v istem časovnem obdobju na primerjalnem trgu, na katerem ni prišlo do kršitve. S to metodo se tako učinki kršitve ločijo od drugih vplivov na proučevano spremenljivko, pri čemer temelji na predpostavki, da so vplivi na oba trga vplivali podobno. Poleg tega njena uporaba terja številčne in podrobne podatke, kar lahko omeji njeno uporabo za določanje višine škode.

¹⁴

2.3. Tehnike za ocenjevanje vrednosti ekonomskih spremenljivk

Ko je enkrat izbrana ustrezna metoda na podlagi primerjave, sledi odločitev o tehniki izvajanja te metode v praksi. Tehnike se med seboj razlikujejo predvsem na stopnjo, do katere se opirajo na posamezne ali povprečne podatke, in stopnjo, do katere so opazovani podatki prilagojeni.

2.3.1. Enostavne tehnike: opazovanje posameznih podatkov, povprečja, interpolacija in preproste prilagoditve

Pri tehniki opazovanja posameznih podatkov se opazovani podatki neposredno, brez kakršnihkoli prilagoditev, primerjajo s podatki s trga kršitev. Kadar je pri preučevanju primerjalnih trgov ali časovnih obdobj na voljo večje število podatkov, se lahko ti podatki uporabijo samostojno ali v obliki povprečij – z uporabo aritmetične sredine. Povprečja se lahko izračunajo za posamezna obdobja znotraj kršitve ali pa za celotno obdobje kršitve, odvisno od konkretnega primera.

¹⁴ Tč. 50–52 Osnutka Smernic.

Primer uporabe tehnike opazovanj posameznih podatkov zasledimo v zadevi, ki se je obravnavala pred španskim sodiščem. Zaradi vertikalnega sporazuma (dolgoročne pogodbe o dobavi goriva) med naftnimi podjetji in bencinskimi servisi so bencinski servisi zaradi omejitve dostopa do trga naftnih derivatov tožili naftna podjetja za izgubljeni dobiček v času veljavnosti navedenih pogodb, ki so bile nične. Sodišče na Malorci je dvema bencinskima servisoma prisodilo odškodnino. Osnova za odškodnino sta bila scenarij kršitve (scenarij z veljavno pogodbo) in scenarij nekršitve (scenarij, če pogodba ne bi bila sklenjena). Ocena škode v scenariju nekršitve je temeljila na tem, kakšno pogodbo bi stranke sklenile, če ne bi sklenile nične pogodbe, pri čemer so bili uporabljeni podatki alternativnih pogodb, ki so obstajali na trgu. Na podlagi teh podatkov se je nato izračunala ocena izgubljenega dobička (Delegado, Perez-Asenjo, 2011: 510).

Naslednja enostavna tehnika je linearna interpolacija, ki jo uporabimo na podlagi pridobljenih vrednosti iz obdobja pred in po kršitvi, pri čemer nam te vrednosti služijo kot podlaga za ugotavljanje gibanja ekonomske spremenljivke v obdobju kršitve, če do kršitve ne bi prišlo. Od ugotovljenega gibanja ekonomske spremenljivke v obdobju kršitve, do katerega bi prišlo, če kršitve ne bi bilo (interpolirana ekonomska spremenljivka), lahko tako za vsako časovno točko v obdobju kršitve ugotovimo razliko med to interpolirano ekonomsko spremenljivko in dejanskim gibanjem cen, ki so posledica vpliva kršitve.

2.3.2. Regresijska analiza

Z regresijsko analizo se lahko oceni, ali in v kolikšni meri so dejavniki, ki niso kršitev, prispevali k razliki med vrednostjo zadevne spremenljivke, opazovane na trgu kršitve v obdobju kršitve, in vrednostjo, opazovano na primerjalnem trgu ali v primerjalnem časovnem obdobju. Pri regresijski analizi se uporabi regresijska enačba, s katero se oceni učinke vplivajočih spremenljivk na zadevno spremenljivko in se jih loči od vpliva kršitve. Za regresijsko enačbo se lahko uporabijo samo podatki iz obdobj (trgov) nekršitve ali pa se poleg teh uporabijo tudi tisti iz obdobja kršitve. V prvem primeru gre za pristop napovedi in se regresijska enačba uporablja za napoved učinka na zadevno spremenljivko na podlagi vzorca, opredeljenega zunaj obdobja kršitve, v drugem primeru pa gre za pristop slepe spremenljivke, pri katerem je učinek kršitve upoštevan v regresijski enačbi s pomočjo ločene indikacijske spremenljivke (več o regresijskih analizah gl. pri Atik, Vlahek, 2011: 1355–1357).

2.4. Simulacijski modeli, analiza na podlagi stroškov in druge metode

Poleg metod na podlagi primerjave obstajajo še druge metode za določanje ekonomske spremenljivke za hipotetično stanje nekršitve. Take metode vključujejo zlasti simulacijo tržnih rezultatov na podlagi ekonomskih modelov in pristop za oceno verjetnega scenarija nekršitve na podlagi proizvodnih stroškov in razumne profitne marže.

3. Odškodnina v zakonodaji in praksi držav članic

3.1. Odškodnina v zakonodaji držav članic

Na področju zasebnega uveljavljanja konkurenčnega prava države članice EU uvajajo v svoje zakone, ki urejajo področje konkurenčnega prava, določbe, ki so namenjene lažjemu uveljavljanju odškodninskih zahtevkov zoper kršitelje. Zakon o preprečevanju omejevanja konkurence¹⁵ (v nad.: ZPOmK-1) je na področju odškodninskega prava sicer uvedel nekatere novosti, vendar žal ne s področja določanja same višine škode. Določba 62. člena ZPOmK-1 tako določa, da če je bila škoda povzročena s kršitvijo določb 6. ali 9. člena ZPOmK-1 ali člena 101 ali 102 Pogodbe o delovanju Evropske unije¹⁶ (v nad.: PDEU) je sodišče vezano na pravnomočno odločbo o ugotovitvi obstoja kršitve Urada RS za varstvo konkurence (v nad.: Urad) in Evropske komisije. Sodišče je torej vezano na ugotovitev o obstoju kršitev, tako da protipravnosti ravnanja tožečim strankam v odškodninskih zadevah zaradi kršitve pravil konkurence ni potrebno dokazovati.¹⁷ ZPOmK-1 nadalje posebej ureja tudi vprašanje teka zastaralnega roka, saj se je treba zavedati, da so postopki ugotavljanja konkurenčnopravnih kršitev izjemno dolgotrajni, in sicer na način, da zastaranje za uveljavljanje odškodninskega zahtevka ne teče v času od začetka postopka pred Uradom ali Evropsko komisijo do dneva, ko je ta postopek pravnomočno končan. Navedeni novosti sta tudi eni izmed vodil Bele knjige o odškodninskih tožbah zaradi kršitve protimonopolnih pravil ES¹⁸ (v nad.: Bela knjiga). Način opredelitve škode in določitve njene višine pa sta še vedno prepuščena okviru, ki ga določata OZ (pri čemer se

¹⁵ Uradni list RS, št. 36/2008, 40/2009 (ZPOmK-1A), 26/2011 (ZPOmK-1B) in 87/2011 (ZPOmK-1C).

¹⁶ UL C 83/47, 30.3.2010, str. 47.

¹⁷ Navedeno najdemo tudi v ureditvah drugih držav članic (na primer v angleškem Competition Act 1998, poglavje 58A).

¹⁸ Bela knjiga o odškodninskih tožbah zaradi kršitve protimonopolnih pravil ES (COM (2005), 165 konč. z dne 2. 4. 2008).

zagotavljata dejanska škoda in izgubljeni dobiček, k čemur teži tudi Bela knjiga) in sodna praksa.

Zakonodaje drugih držav članic EU vsebujejo tudi določbe, ki dopolnjujejo sistemsko zakonodajo s področja splošnega odškodninskega prava pri določanju obsega odškodnine zaradi kršitve pravil konkurence. Nemški Zakon proti omejevanju konkurence¹⁹ v 33. členu določa, da če je bilo blago kupljeno ali storitev plačana po prekomerni ceni, škoda ne sme biti izključena zaradi dejstva nadaljnje prodaje tega blaga ali storitve. Nadalje 33. člen tega zakona določa še, da ocena višine škode lahko temelji še posebej na stopnji dobička, ki ga pripišemo kršitvi. Navedeno pomeni, da se sam dobiček kot razlika med prihodki in odhodki za potrebe določitve obsega škode loči na tisti del, ki ga pripišemo kršitvi (in tega se tudi upošteva), in tisti del, ki ga kršitvi ne moremo pripisati. Madžarski Zakon o konkurenci²⁰ pa v členu 88/C določa celo, da se pri civilnih postopkih v primeru tožb zoper stranke omejevalnega sporazuma, sklenjenega med konkurenti, katerega cilj je neposredno ali posredno določanje prodajnih cen, delitev trga ali določanje proizvodnih ali prodajnih kvot, pri dokazovanju obsega vpliva, ki ga ima kršitev na ceno kršitelja, domneva, v kolikor ni nasprotno dokazano, da je kršitev vplivala na ceno v višini 10%.

3.2. Odškodnina v slovenski praksi

V slovenski praksi je treba zaradi razumevanja možnosti oškodovancev v konkurenčnih zadevah izpostaviti sodno prakso glede presoje izgubljenega dobička, saj služi kot izhodišče pri uveljavljanju škode tudi v primeru kršitev pravil konkurence, predvsem ko gre za izključujoča ravnanja.

Pomembno pri vprašanju izgubljenega dobička je to, da škoda zaradi izgubljenega dobička ni škoda oz. razlika med premoženjem, ki ga je imel oškodovanec pred škodnim dogodkom in premoženjem, ki ga ima po škodnem dogodku, temveč vzame sodišče pri ugotavljanju izgubljenega dobička za dejansko podlago svoje odločitve hipotetičen dejanski položaj. Povedano drugače: če ne bi bilo škodnega dogodka, bi se zanesljivo ustvaril dobiček.²¹ Vendar pa sodna praksa ni enotna glede vprašanja stopnje materialne resnice dokazovanja izgubljenega dobička oz. okoliščin v zvezi z ugotavljanjem izgubljenega dobička. Višje sodišče v Ljubljani je npr. v sodbi II Cp 4903/2010 z dne 1.6.2011 zaključilo, da mora oškodovanec prihodek,

¹⁹ Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen (Zvezni Uradni list, št. I 2005, str. 2114, in št. I 20, str. 790–798).

²⁰ Hungarian Competition Act, ki je bil nazadnje dopolnjen 1 aprila 2010.

²¹ VSL sodba II Cp 817/2002 z dne 25.9.2002.

ki bi ga po rednem toku dogodkov ustvaril, če škodnega dogodka ne bi bilo, dokazati z verjetnostjo, ki presega 50%,²² medtem ko iz predhodne prakse izhaja, da velja za oškodovanca obveznost, da dokaže, da gre za izpad dohodka, ki ga je mogoče utemeljeno pričakovati. Izpad bodočega dohodka in njegova višina morata biti dokazana s potrebno stopnjo gotovosti.²³ Vsled navedenemu ni čisto jasno, kakšna stopnja materialno resnice je potrebna pri dokazovanju izgubljenega dobička, kar pomembno vpliva na vprašanje, katere metode in tehnike bodo zadostovale za dokazovanje obsega škode v odškodninskih tožbah zaradi kršitev pravil konkurence. Verjetno je pretirana bojazen, da sodišča zaradi manjšega obsega podatkov in prevelikega obsega predpostavk posamezne metode ali tehnike, kot so opredeljene v Osnutku smernic, pri presoji višine škode sploh ne bi upoštevala.

Pri ustvarjanju hipotetične abstraktne situacije v odškodninski pravdi pa mora sodišče ustvariti tako hipotetično stanje, ki je seveda v skladu s pravnim redom. Pravno nevzdržno bi bilo, če bi sodišče kot podlago svoje odločitve ustvarilo protipravno situacijo in nato na takšnem temelju izreklo tudi pravno posledico. To pomeni, da mora razlika med dejanskim in potencialnim stanjem nuditi podlago za takšno škodo, ki bi jo pravni red priznaval (pravno priznana škoda).²⁴ V skladu z navedenim mora sodišče pri ugotavljanju izgubljenega dobička pri hipotetičnem stanju upoštevati širši zakonodajni okvir na določenem področju – izhajati mora torej iz zakonitega hipotetičnega stanja. Pri tem se poraja vprašanje, ali ne bi bila morda sodišča skeptična pri metodi primerjave s podatki z drugih geografskih oz. proizvodnih trgov iz razloga razlikovanja normativnega okvira konkretnega dejanskega položaja, ki ga presojujejo.

Nadalje sodna praksa v zvezi s pojmom izgubljeni dobiček jasno izpostavlja, da dohodek ali prihodek ne more predstavljati povečanja premoženja, ker ne upošteva stroškov, potrebnih za opravljanje dejavnosti. Šele z upoštevanjem stroškov in dajatev pridemo do pojma dobiček, katerega izguba je pravno priznana škoda. Sodna praksa je zavzela stališče, da je za izračun izgubljenega dobička treba ugotoviti vse postavke (prihodki, fiksni in variabilni stroški), ki so potrebne za pravilen izračun izgubljenega dobička (prim. sodbo II Ips 795/2007 z dne 15.1.2009). Izgubljeni dobiček je razlika med dobavno in prodajno ceno proizvodov, ki so predmet pogodbe, in sicer po odbitku od omenjene razlike samo tistih stroškov, ki jih tožeča stranka zaradi kršitve

²² O zadostni stopnji verjetnosti pri dokazovanju izgubljenega dobička gl. tudi sodbi VIII Ips 406/2009 in VIII Ips 444/2009 z dne 7.6.2011.

²³ VSL sodba II Cp 32/2000 z dne 22.3.2000.

²⁴ VSL sodba II Cp 817/2002 z dne 25.9.2002.

pogodbe ni imela, imela pa bi jih, če bi tožena stranka pogodbo izpolnjevala (prim. sodbo III Ips 21/2001 z dne 20.9.2001).²⁵

Kar zadeva časovno obdobje izgubljenega dobička, pa iz sodne prakse izhaja, da ima oškodovanec podlago za tožbeni zahtevek zgolj za povrnitev tiste škode, ki mu je dejansko že nastala. Sodišče sicer zaključuje, da je res, da merilo za oceno izgubljenega dobička predvideva sklepanje o položaju oškodovanca v kasnejšem obdobju po nastanku škodnega dogodka pod predpostavko, da škodnega dogodka ne bi bilo. Pri tem je res potrebno sklepati o prihodnosti kot o ugotavljanju fiktivnega položaja oškodovanca, vendar se ta fiktiven položaj lahko nanaša le na čas v preteklosti, ki se ni zgodila (gl. Plavšak 2003: 950). OZ tako ne daje podlage, da bi tožnik kot premoženjsko škodo lahko uveljavljal tudi izgubljeni dobiček za obdobje, ki sploh še ni nastopilo. Ker je pri oceni izgubljenega dobička ključna ocena vseh okoliščin, ki bi lahko vplivale na položaj oškodovanca, že na tej osnovi o izgubljenem dobičku ni mogoče sklepati na obdobje, ki sploh še ni nastopilo.²⁶ V zvezi z navedeno sodno prakso se poraja vprašanje pravno priznane škode v primeru, ko pride do dogovarjanja o cenah blaga, ki ga je treba redno vzdrževati in servisirati (npr. strojne opreme, ki se jo vzdržuje in servisira še dodatnih 20 let). V konkretnem primeru škoda, ki nastane konkurentu, zagotovo ni le škoda iz naslova zmanjšane prodaje strojne opreme, temveč tudi iz naslova manjšega obsega poprodajnih storitev.²⁷

Končno velja opozoriti tudi na slovensko prakso v zvezi z uveljavljanjem odškodnine zaradi kršitev pravil konkurence. Višje sodišče v Ljubljani se je s tem ukvarjalo v zadevi VSL sodba I Cpg 1473/2010 z dne 18.5.2011. V konkretni zadevi je tožeča stranka uveljavljala izgubljeni dobiček zaradi dejanj zlorabe prevladujočega položaja na trgu, s katerimi naj bi tožena stranka s trga izrinila storitev DDI, ki jo je tržila pravna prednica tožeče stranke. Tožeča stranka ni uspela dokazati obstoja škode iz razlogov, pojasnenih v nadaljevanju. Sodišče je najprej zaključilo, da je obstoj škode ena od materialnopravnih predpostavk odškodninske odgovornosti, za katero nosi trditveno in dokazno breme oškodovanec, to je tožeča stranka, kateremu pa tožeča stranka ni zadostila. Sodišče je poudarilo, da iz opredelitve

²⁵ VSL sodba I Cpg 385/2010 z dne 18.5.2010.

²⁶ VSL sodba I Cpg 770/2008 z dne 9.4.2009.

²⁷ Komisarka za konkurenco *Neelie Kroes* je v primeru kartelnega dogovarjanja med podjetji Otis, KONE, Schindler in ThyssenKrupp, ki so se dogovarjala na področju montaže in vzdrževanja dvigal jasno rekla: »Nezaslišano je, da so se stroški montaže in vzdrževanja stavb, vključno z bolnišnicami, umetno dvignili zaradi navedenih kartelistov. Škoda, ki jo je povzročil navedeni kartel, bo trajala še mnoga leta, ker ne obsega zgolj dobave, temveč tudi vzdrževanje dvigal in pomičnih stopnic.« (Sporočilo za javnost (2007) Competition: Commission fines members of lifts and escalators cartels over €990 million, IP/07/209).

izgubljenega dobička izhaja, da tako uveljavljano škodo ni mogoče ugotoviti zgolj z enostavno računsko operacijo. Tožeča stranka je ob vložitvi tožbe v smislu utemeljitve nastale škode podala zgolj trditev, da je v letih 2000, 2001, 2002 in 2003 utrpela izgubo v skupni višini 84.938.100,00 SIT. Tožeča stranka se je pri tem sicer v dokazne namene sklicevala na predloženo fotokopijo prikaza ocene škode, ki je očitno le enostranska listina tožeče stranke. Tožeča stranka je trditveno podlago glede škode prvič dopolnila v pripravljalni vlogi, in sicer tako, da naj bi utrpela izgubljeni dobiček v vtoževani višini, ki ga je utrpela v posledici prehoda strank na storitev C. tožene stranke. Vendar je sodišče zaključilo, da tudi takšne trditve še ne predstavljajo zadostne podlage za utemeljitev dejanskih okoliščin, iz katerih bi bilo sklepati na izgubljeni dobiček. Če je tožeča stranka utemeljevala izgubljeni dobiček kot prikrajšanje iz posameznih izgubljenih poslov s pogodbenimi partnerji, ki naj bi prešli na storitev tožene stranke, bi za utemeljitev takšnega prikrajšanja morala v smislu dejanske podlage pojasniti, kako naj bi se to prikrajšanje v vtoževanem obdobju kazalo glede na sklenjene pogodbe s temi partnerji. Tožeča stranka ni ponudila trditev in dokazov o vsebini pogodbenih razmerij s pogodbenimi partnerji, ki naj bi prekinili pogodbe s tožečo stranko, niti ni v tem smislu pojasnila zneska 84.938.100,00 SIT, ki ga je s tožbenim zahtevkom uveljavljala kot izgubljeni dobiček. V priloženem prikazu škode je ta znesek opredelila zgolj kot ocenjeno izgubo prihodka. Ta kategorija že pojmovno ne more predstavljati izgubljenega dobička, saj je le-ta lahko le razlika med prihodki, ki bi jih oškodovanec ustvaril, če škodnega dogodka ne bi bilo, in njegovimi predvidenimi odhodki v tem obdobju (glej sklep VS RS, II Ips 17/2003 z dne 18.12.2003). Sodišče je vsled navedenemu zaključilo, da tožeča stranka ni ponudila relevantnih trditev in ni zadostila sklepčnosti tožbenega zahtevka v smislu utemeljitve nastale škode.

Tožeča stranka je nadalje s pripravljalno vlogo deloma spremenila trditveno podlago pri utemeljitvi izgubljenega dobička, in sicer tako, da je škodo utemeljevala za obdobje od leta 2000 do 2004 (glede na tožbo, v kateri se je sklicevala na obdobje od leta 2000 do 2003). Po svoji vsebini pa je škodo utemeljevala kot razliko med dohodki, ki bi jih tožnik imel ob normalnem teku stvari in posebnimi okoliščinami, ter odhodki, ki bi jih tožnik imel tako z obstoječimi strankami, kakor tudi z novimi strankami, ki bi jih pridobil ob normalnem teku stvari. Glede na tožbo je tožeča stranka torej razširila trditveno podlago tudi v smislu izgubljenega dobička, ki naj bi izhajal iz predvidenega poslovanja z novimi strankami. Vendar pa je sodišče zaključilo, da so trditve tožeče stranke tudi v tem delu ostale na nekonkretizirani ravni. Kljub spremenjeni trditveni podlagi je tožeča stranka po višini vztrajala pri enakem tožbenem zahtevku kot po tožbi, ne da bi pojasnila, kako naj bi uveljavljana škoda nastajala v posameznih letih od 2000 do 2004, kakor tudi,

kaj naj bi uveljavljani znesek predstavljal v smislu posamezne od obeh kategorij uveljavljanega izgubljenega dobička (iz nerealiziranega poslovanja z obstoječimi strankami oz. z novimi strankami). Sodišče je izpostavilo, da gre pri ugotavljanju izgubljenega dobička za predvidevanje o poteku poslovanja oškodovanca v preteklosti, ki pa se dejansko ni zgodilo. Tako predvidevanje pa mora imeti dejansko podlago ali v pogojih poslovanja oškodovanca pred škodnim dogodkom ali v drugih dejstvih, iz katerih je mogoče s stopnjo verjetnosti sklepati na njegovo poslovanje v pogojih brez protipravnega ravnanja povzročitelja škode. Glede takšne dejanske podlage, ki se nanaša na preteklo poslovanje, iz katerega bi bilo mogoče zanesljivo sklepati na njen premoženjski položaj v vtoževanem obdobju, bi tožeča stranka morala ponuditi ustrezno trditveno podlago in predložiti dokaze. Samo ob tako podani trditveni podlagi in ob nadaljnji utemeljitvi časa prekinitve pogodbenega sodelovanja bi bila podana osnova, iz katere bi bilo mogoče sklepati na izgubljen dobiček po prekinitvi sodelovanja s posamezno stranko. Zgolj z dokazovanjem, da naj bi prišlo do prekinitve posameznih pogodbenih razmerij, tožeča stranka trditvenemu in dokaznemu bremenu še ni zadostila.

Iz pravkar predstavljenega dela obrazložitve je opaziti, da sodišče pri ugotavljanju izgubljenega dobička dopušča predvidevanje o poteku poslovanja oškodovanca v preteklosti, ki pa se dejansko ni zgodilo (torej hipotetični scenarij nekršitve), na podlagi (1) dejanske podlage ali v pogojih poslovanja oškodovanca pred škodnim dogodkom ali (2) v drugih dejstvih, iz katerih je mogoče s stopnjo verjetnosti sklepati na njegovo poslovanje v pogojih brez protipravnega ravnanja povzročitelja škode. Predvsem v drugem delu je zaznati odstop oz. dopuščanje možnosti, da za ugotavljanje hipotetičnega scenarija ni treba izhajati zgolj iz obdobja pred kršitvijo, h kateremu se sodišča pri ugotavljanju izgubljenega dobička praviloma zatekajo, temveč se dopuščajo tudi druga dejstva, iz katerih je mogoče s stopnjo verjetnosti sklepati na poslovanje oškodovanca v pogojih brez protipravnega ravnanja povzročitelja škode.

Končno velja v zvezi z obravnavano sodbo opozoriti tudi na razlogovanje sodišča v zvezi s predlogom tožeče stranke za imenovanje izvedenca telekomunikacijske ali druge tehnične stroke, izvedenca ekonomske in finančne stroke ter izvedenca vsake druge potrebne stroke glede okoliščin v zvezi s temeljem za odškodninsko odgovornost in višino škode. Sodišče je namreč zaključilo, da je ob tako pomanjkljivi trditveni podlagi tožeče stranke neutemeljeno tudi sklicevanje na predlagan dokaz. Izvedenec je namreč strokovni pomočnik sodišču takrat, ko za ugotovitev ali za razjasnitev kakšnega dejstva potrebuje strokovno znanje, s katerim sodišče ne razpolaga

(243. člen Zakona o pravdnem postopku - ZPP)²⁸ Pri ugotavljanju izgubljenega dobička bi se lahko izkazala potreba po strokovni pomoči izvedenca ekonomske ali finančne stroke, s čigar strokovno pomočjo bi sodišče lahko sklepalo na najbolj zanesljiv predviden rezultat poslovanja oškodovanca v spornem obdobju. Ta pomoč bi se lahko nanašala na uporabo najprimernejše metode takšnega sklepanja ali strokovno pravilno ovrednotenje podatkov iz preteklega poslovanja, iz katerega naj bi se sklepalo na poslovanje v vtoževanem obdobju. Predpogoj, da bi sodišče takšno strokovno pomoč sploh potrebovalo, pa je, da bi tožeča stranka zatrjevala in dokazala tisto dejansko podlago, iz katere naj bi izvedenec sklepal na predvidene rezultate poslovanja v vtoževanem obdobju. Naloga izvedenca ne more biti, da tako potrebno dejansko podlago šele ugotavlja iz poslovne in knjigovodske dokumentacije tožeče stranke, saj bi v tem primeru šlo za nedopusten informativni dokaz, ki bi tožeči stranki pomagal nadomestiti manjkajočo trditveno podlago. V skladu z navedenim velja poudariti, da sodišče pri ugotavljanju obsega škode zaradi kršitev pravil konkurence zahteva jasno trditveno in dokazno podlago, iz katere izhaja sama višina izgubljenega dobička. Dokaz z izvedencem pa se dopušča šele, ko je trditvena podlaga izoblikovana, kar zagotovo predstavlja znaten in verjetno prevelik zalogaj za oškodovanca pri utemeljevanju višine škode.²⁹

4. Sklep

Pri zasebnem uveljavljanju škode na področju omejevalnih ravnanj v Sloveniji bi veljalo razmisliti predvsem o ustrezni zakonski ureditvi, ki bi olajšala uveljavljanje škode (bolj natančne opredelitve v zvezi z višino škode, razmislek o možnosti kolektivnega uveljavljanja odškodninskih zahtevkov ipd.). Osnutek smernic zagotovo predstavlja zaželen pripomoček pri uveljavljanju odškodninskih zahtevkov, vendar gre za nezavezujoč dokument, katerega lahko sodna praksa spregleda oz. katerega uporabo lahko znatno oteži. Poudariti pa je treba, da morajo sodišča ob odsotnosti zavezujoče normativne ureditve pri presojanju škode zaradi kršitev pravil konkurence upoštevati načeli enakovrednosti in učinkovitosti. Navedeno jasno izhaja tudi iz prakse Sodišča EU: »Zaradi neobstoja pravil Skupnosti³⁰ na tem področju je stvar notranjega pravnega sistema vsake države članice, da določi merila, ki omogočajo opredelitev obsega škode, nastale zaradi omejevalnega sporazuma

²⁸ Uradni list RS, št. 73/2007 (ZPP-UPB3) in nadaljnje spremembe ter dopolnitve.

²⁹ Določiti bi bilo treba, da tožeča stranka ne rabi dokazati točne škode, ampak zadostuje, da sodišču dokaže obstoj okoliščin oz. mu navede kriterije, na podlagi katerih se lahko kasneje v postopku ugotovi višina (Ferčič, 2007).

³⁰ Danes EU.

ali ravnanja, prepovedanega s členom 81 PES,³¹ pri čemer se upoštevata načeli enakovrednosti in učinkovitosti.«³² Vendar velja poudariti, da zgolj upoštevanje načela enakovrednosti in učinkovitosti ne bo privedlo do enotne oz. harmonizirane prakse na področju uveljavljanja odškodnine. Zato bi bilo dobro, da se na ravni EU vzpostavijo ključna načela in pravila v zvezi s pravico do povračila škode v zvezi s kršitvami pravil konkurenčnega prava. V odsotnosti harmonizirane normativne ureditve bomo lahko namreč podvrženi t. i. *forum shoppingu*, kjer bodo podjetja z namenom, da bi si zagotovila najboljše pogoje za uveljavitev pravice do odškodnine ali za obrambo pred odškodninskimi zahtevki, izkoriščala prednosti in slabosti posamezne normativne ureditve (g. tudi Jones, Daniel, 2002: 255).

Literatura / References

Ahtik, M., Vlahek, A. (2011) Določanje odškodnin v primeru kršitev antitrusta, Podjetje in delo, 37(6/7), str. 1344–1359.

Centre for European Policy Studies, Erasmus University Rotterdam in Luiss Guido Carli (2007) Making antitrust damages actions more effective in the EU: welfare impact and potential scenarios, poročilo za Direktorat za konkurenco, dostopno na: http://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/files_white_paper/impact_study.pdf#page=441.

Connor, L. (2006) The Size of Cartel Overcharges: Implications for U.S. and EU fining policies, izveček dostopen na http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=988722.

Delegado, J., Perez-Asenjo, E. (2011) Economic evidence in private-enforcement competition law in Spain, *European Competition Law Review*, 32(10), str. 507–512.

Ferčič, A. (2007) Škoda kot rezultat kršitve konkurenčnega prava in pravne posledice v sferi korporacijskega in obligacijskega prava, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete Univerze v Mariboru (Maribor: Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta), str. 63–77.

Jones, A., Sufrin, B. (2008) *EC Competition Law: Text, Cases and Materials* (Oxford: Oxford University Press).

Jones, A., Beard, D. (2002) Co-contractors, Damages and Article 81: The ECJ Finally Speaks, *European Competition Law Review*, 23(5), str. 250–256.

Oxera (2009) Quantifying antitrust damages towards non-binding guidance for courts, študija za Direktorat za konkurenco (dostopno na spletni strani: http://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/quantification_study.pdf).

³¹ Danes člen 101 PDEU.

³² Združene zadeve C-295/04 do C-298/04, Vincenzo Manfredi in drugi proti Lloyd Adriatico Assicurazioni SpA in drugim, ZOdl. 2006, str. I-6619.

Wils, W., (2003) Should Private Antitrust Enforcement Be Encouraged in Europe?, *World Competition*, 26(3), str. 473–488.